

Andrzej Wałkowski

Katedra Informatologii i Bibliologii
Uniwersytet Łódzki
e-mail: andrzej.walkowski@uni.lodz.pl

Profesor Edward Potkowski

Źródło: (*Edward Potkowski*, 2017)

Wspomnienie o Profesorze Edwardzie Potkowskim (1934–2017)

DOI: <http://dx.doi.org/10.18778/0860-7435.25.09>

Lato 2017 r. przyniosło polskiej nauce poważną stratę. Odszedł jeden z najwybitniejszych polskich mediewistów i kodykologów – Profesor Edward Potkowski. Był uczonym znanym nie tylko w Polsce, ale i zagranicą, zwłaszcza w Niemczech, gdzie często przebywał na studyjnych wyjazdach i współ-

Andrzej Wałkowski

pracował z niemieckimi badaczami. Dowodem na to, jak wielkim cieszył się On uznaniem i autorytetem jest fakt, że był nie tylko zapraszany do różnego rodzaju naukowych komitetów, ale też bardzo często powierzano mu promotorstwo doktoratów, recenzje habilitacyjne, doktorskie i wydawnicze oraz opiniowanie ważnych projektów badawczych. Profesor E. Potkowski należał do grona historyków tej klasy, co Tadeusz Manteuffel, Henryk Łowmiański, Aleksander Gieysztor, Karol Maleczyński, Waclaw Korta, a sięgając do dawniejszej szkoły – Karol Szajnocha czy Józef Szujski. Jeśli chodzi o bibliologów, to można Jego zasługi porównać z dorobkiem Jana Muszkowskiego.

Profesor E. Potkowski urodził się dnia 10 maja 1934 r. (Brzeziński & Fudalej, 2012, s. 96). Początkowo studiował filozofię w ramach zakonu jezuitów, ale studia te przerwał w roku 1955 i przeniósł się na Uniwersytet Wrocławski. Tam rozpoczął naukę na Wydziale Filozoficzno-Historycznym. Jednak w 1956 r. zmienił uczelnię i podjął studia w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego, ukończone egzaminem magisterskim w roku 1960. Tam też pod kierunkiem Profesora Tadeusza Manteuffla otworzył przewód doktorski, ukończony obroną w 1967 roku. Następnym etapem rozwoju naukowego były półroczne studia historyczno-mediewistyczne w Paryżu w roku 1974. W ramach tych studiów Profesor E. Potkowski przebywał w *École Pratique des Hautes Études, Sciences historiques et philologiques*. Studia te pozwoliły Mu na wykonanie pracy habilitacyjnej z dziedziny historii kultury, zakończone pomyslnym *colloquium* na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego w 1979 roku. 10 lat później (20 czerwca 1989 r.) E. Potkowski otrzymał uchwałą Rady Państwa tytuł profesora nadzwyczajnego, zaś w 1997 r. mianowano Go na stanowisko profesora zwyczajnego (Tamże; Drzewiecki, 1999, s. 5; *Edward Potkowski*, 2017; *Prof. dr hab. Edward Potkowski*, 2017). Już od 1963 r. E. Potkowski pracował w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego. W latach 1978–1981 był jego wicedyrektorem. Z Instytutem Historycznym związany był do roku 1986. Wtedy to przeszedł do Instytutu Bibliotekoznawstwa i Informatyki Naukowej (późniejszego Instytutu Informatyki Naukowej i Studiów Bibliologicznych) Uniwersytetu Warszawskiego. W 1991 r. został w nim kierownikiem Zakładu Wiedzy o Dawnej Książce, a ponadto przewodniczył Radzie Naukowej tegoż Instytutu. Uniwersytet Warszawski nie był jedyną uczelnią, na której wykładał Profesor E. Potkowski. W 1994 r. rozpoczął On pracę w Akademii im. Aleksandra Gieyszтора w Pułtusku, z którą to uczelnią związany był do 2012 r. i kierował w niej Katedrą Bibliologii i Komunikacji Społecznej (od 2008 r.). Ponadto był On aktywny od 1999 r. w PAN jako członek Rady Naukowej Instytutu Historii Nauki. Profesor E. Potkowski pracował w państwowej służbie archiwalnej, będąc w latach 1981–1986 Dyrektorem Archiwum Głównego Akt Dawnych

Wspomnienie o Profesorze...

(AGAD). Trzeba przy tym podkreślić, że przewodniczył On Radzie Naukowo-Programowej AGAD od 1991 do 2004 roku. Intensywnie promował współpracę z zagranicą, z Uniwersytetem Wiedeńskim oraz Uniwersytetem w Tybindze, uczestnicząc czynnie w międzynarodowych konferencjach i publikując w ich wydawnictwach. Miał także znaczący wkład w kształcenie bibliologów i historyków, będąc promotorem kilkudziesięciu prac magisterskich i doktorskich. Dowodem zaufania i uznania Jego wiedzy było członkostwo Komitetu Redakcyjnego „Kwartalnika Historycznego” (1985–2003), Komitetu Redakcyjnego „Wiadomości Historycznych” (1991–1998), jak również redakcji „Przeglądu Humanistycznego” (2010–2011) (Brzeziński & Fudalej, 2012, s. 96; Drzewiecki, 1999, s. 5; *Edward Potkowski*, 2017; *Prof. dr hab. Edward Potkowski*, 2017; *Zmarł prof. Edward Potkowski*, 2017b).

Autorytet, jakim zasłużenie cieszył się Profesor E. Potkowski, dotyczył także życia społeczno-naukowego. Był on założycielem Akademickiego Towarzystwa Edukacyjno-Naukowego Atena. Ponadto był członkiem w komitetach i radach: Comité International de Paléographie Latine (od roku 1997), Krajowego Komitetu Programu UNESCO „Pamięć Świata” (od 1996 roku). Od 2005 r. był członkiem Komisji Historii Książki i Bibliotek PAN, zaś w roku 2010 powołano Go do Rady Naukowej Kasy im. Józefa Mianowskiego – Fundacji Popierania Nauki, a w latach 1991–2009 był członkiem jej Komitetu (Zarządu) (Drzewiecki, 1999, s. 5; *Edward Potkowski*, *Warszawa...*, 2017; *Edward Potkowski*, 2017; *Prof. dr hab. Edward Potkowski*, 2017).

Zakres zainteresowań naukowych Profesora E. Potkowskiego był niezwykle szeroki. Pochłaniały Go: historia średniowieczna – powszechna i Polski, historia kultury i wierzeń, kultura piśmienna w średniowieczu, historia książki i księgozbiorów średniowiecznych, kodykologia oraz paleografia. Ponadto nieobce Mu były: religioznawstwo, dzieje Kościoła, zakonów i herezji (Drzewiecki, 1999, s. 5; *Edward Potkowski*, 2017; *Prof. dr hab. Edward Potkowski*, 2017). Jednak Jego pierwsza publikacja dotyczyła relacji kultury antycznej i renesansu. Debiutował w 1960 r. wydając artykuł poświęcony motywom antycznym w polskiej sztuce renesansowej XVI wieku (Potkowski, 1960; por. Kaliszuk, 1999, s. 7).

Rozpatrując dorobek Profesora w ujęciu kwantytatywnym można zauważyć, że szczególnie dużo publikacji ukazało się w latach 1982–1985. Było wśród nich wiele pozycji dotyczących piśmiennictwa w średniowieczu, co należy wiązać z opracowaniem i wydaniem w 1984 r. najważniejszej Jego pracy, poświęconej książce rękopiśmiennej w kulturze Polski średniowiecznej (Potkowski, 1984; por. Kaliszuk, 1999, s. 12–16). Religioznawczy kierunek zainteresowań pojawił się już na początku kariery Profesora E. Potkowskiego. W roku 1963 wydał On artykuł dotyczący eschatologii Germanów (Potkow-

ski, 1963a), zaś w 1964 r. opracował encyklopedyczne hasło, dotyczące germańskich religii (Tenże, 1964). Powierzenie Mu takiego zadania we wczesnym etapie kariery dowodziło, że był już wówczas uznanym Badaczem. Potwierdził to w roku 1965, wydając pracę dotyczącą mitów (Tenże, 1965). Nie były to jedyne Jego osiągnięcia na tym polu (por. Kaliszuk, 1999, s. 7–8).

Zainteresowania historią średniowieczną sięgają początków kariery E. Potkowskiego, kiedy to w 1963 r. opublikował artykuł, dotyczący krytyki duchowieństwa w pracach Rogera Bacona (Potkowski, 1963b; por. Kaliszuk, 1999, s. 7). Interesował się stosunkami politycznymi Anglii i Francji w czasie Wojny Stuletniej. Przedstawił jej przyczyny, ze szczególnym uwzględnieniem kwestii dynastycznych, terytorialnych i ekonomicznych (sprawa Flandrii). Zarysował *dramatis personae* – Anglię i Francję. Wskazał, że w przypadku przyczyn wojny po stronie Anglików leżała przyziemna chęć wzbogacenia się. Przebieg Wojny Stuletniej E. Potkowski podzielił na trzy etapy. Pierwszy cechowały sukcesy Anglików, czego szczególnym wyrazem było zwycięstwo w bitwie pod Crécy (26 sierpnia 1346 r.), osiągnięte dzięki angielskim łucznikom uzbrojonym w długie luki, dającym im przewagę nad ciężkozbrojnym rycerstwem francuskim. Drugi etap wojny charakteryzowała już ofensywa Francuzów, co nie uchroniło Francji przed podziałem na część podlegającą siłom anglo-burgundzkim i prowincje centralne oraz południowe wierne delfinowi, przyszłemu królowi Karolowi VII. Ostatni etap był rewanzem Francuzów (Orlean 1429), przebiegającym w cieniu sukcesów Joanny d’Arc. Edward Potkowski udowodnił, że dalekosiężnym skutkiem Wojny Stuletniej były procesy centralizacyjne we Francji i w Anglii (Potkowski, 1986, szczególnie s. 56, 140–141). Bardzo interesowały go herezje i walka z nimi. W 1978 r. przedstawił stereotyp heretyka – innowiercy w świetle piśmiennictwa kaznodziejskiego (Tenże, 1978b), a w 2011 r. omówił pojęcie herezji jako poglądu, dotyczącego wiary odmiennego od religii panującej. Udowodnił, że herezje były wyrazem krytyki panujących stosunków społecznych. Wskazał główne kierunki „myśli heretyckiej”, ze szczególnym uwzględnieniem katarów, określanych mianem Albigenów. Następnie przybliżył strukturę trybunału inkwizycyjnego i jego procedurę oraz system kar. Na koniec ukazał aktywność inkwizycji w poszczególnych krajach europejskich. Zauważył przy tym, że instytucja ta nie przyjęła się w krajach skandynawskich, a w Anglii działała w tylko w krótkich okresach (Tenże, 2011).

Niejako na pograniczu powszechnej historii średniowiecznej i historii średniowiecznej Polski stoi praca, poświęcona bitwie warneńskiej w 1444 roku. Pierwiastek powszechny dotyczy naturalnie wydarzeń, które miały znaczenie dla Europy, a ściślej dla Bałkanów i Węgier oraz naturalnie dla Turcji. Pierwiastek polski to uczestnictwo w tych wydarzeniach króla Władysława

Warneńczyka i Królestwa Polskiego. E. Potkowski, podobnie jak w przypadku pracy poświęconej Wojnie Stuletniej, na początku przedstawił głównych bohaterów: Turków oraz Władysława III Jagiellończyka – króla Polski i Węgier. Omawiając Turków osmańskich E. Potkowski wskazał, że sprzyjała im sytuacja polityczna w basenie Morza Śródziemnego, która polegała na tym, że nie mieli oni w tym czasie godnego konkurenta. Wszyscy potencjalni przeciwnicy byli osłabieni lub zajęci wzajemnymi walkami. Badacz omówił przemiany w organizacji armii osmańskiej wzmacniające jej siłę i stanowiące o potęgze Osmanów. Drugą stronę przedstawiono w kontekście polityki zagranicznej króla Władysława i wojny domowej na Węgrzech. Kampanię przeciwko Turkom omówiono wskazując na trzy podstawowe etapy – wyprawę wojenną w 1443 r., układ w Szegedynie i bitwę pod Warną. E. Potkowski udowodnił, że klęska pod Warną w 1444 r. wyeliminowała Węgry z grona liczących się przeciwników Turcji i zadecydowała na długo o losie narodów bałkańskich. Turcy Osmańscy umocnili się na Bałkanach, czego szczególnym wyrazem było zdobycie w 1453 r. Konstantynopola (Tenże, 2004b).

W zakresie historii średniowiecznej Profesora E. Potkowskiego szczególnie interesowały zakony rycerskie. E. Potkowski wydał w 1995 r. pracę o zakonach rycerskich (1995b), wznowioną w roku 2004 pod zmienionym tytułem (2004a). Wprowadzeniem do ich dziejów jest zarysowana prezentacja pierwszej wyprawy krzyżowej. Dalej Badacz ukazał przyczyny powstania zakonów rycerskich, ich początki oraz podstawy organizacyjne, skupiając się głównie na templariuszach, joannitach i Krzyżakach. Dzieje tych zgromadzeń omówił do momentu upadku Królestwa Jerozolimskiego. Nie pominął także dziejów templariuszy, joannitów (kawalerów maltańskich) i Krzyżaków po upadku Akki. Ponadto E. Potkowski słusznie powiązał początki orderów z organizacją na kształt zakonów rycerskich. Były to jednak stowarzyszenia rycerzy wybranych przez władcę i najbardziej zaufanych. Ich zewnętrznym emblematem była oznaka, nazywana z biegiem czasu „orderem”, od łacińskiego *ordo*, *ordinis* – zakon. Badacz przedstawił genezę Orderu (Zakonu) Podwiązki, Gwiazdy i Św. Michała, orderów późnego średniowiecza, orderów za zasługi cywilne i wojskowe oraz historię orderów w Polsce. Pracę uzupełnił w wykazy wielkich mistrzów oraz genealogię jerozolimskich królów (1995b). Interesując się zakonami, rycerskimi E. Potkowski publikował w ramach serii „Dzieje Narodu i Państwa”. Tym razem przedmiotem jego zainteresowań byli tylko Krzyżacy, a wspomniana publikacja wpisuje się bardziej w kontekst historii Polski średniowiecznej. Co prawda Autor skupił się na początkach Krzyżaków i w ogóle zakonów rycerskich w Ziemi Świętej, jednak główny nacisk położył na sprowadzenie rycerzy krzyżackich nad Wisłę i rozwój ich posiadłości nad Bałtykiem. Rozwój ich państwa został poprzedzony omówie-

niem plemion pruskich. Ponadto E. Potkowski przybliżył Zakon Kawalerów Mieczowych, stanowiących zbrojne ramię biskupa Inflant, rezydującego w Rydze oraz przedstawił okoliczności ich wcielenia do Krzyżaków. Nie pominął powstań pruskich i roli Henryka Monte. W dalszej kolejności Badacz przybliżył zajęcie Gdańska przez Krzyżaków, a ukoronowaniem jego narracji była wojna z zakonem krzyżackim i bitwa grunwaldzka. Edward Potkowski przedstawił także specyfikę życia codziennego Krzyżaków i wygląd ich zamków. Publikacja ta, choć ma charakter popularnonaukowy, jest przygotowana niezwykle solidnie od strony erudycyjnej (specyfika Profesora E. Potkowskiego). Oparto ją na licznych źródłach (cytowanych w przekładach) i obszernej literaturze. Nie umniejsza to jednak jej atrakcyjności, dzięki prostemu językowi i ciekawej narracji oraz licznym, atrakcyjnym ilustracjom, zwłaszcza podobiznom krzyżackim (1994a, szczególnie s. 18, 22–23).

Najważniejszym profilem zainteresowań naukowych Profesora E. Potkowskiego była średniowieczna kultura pisma, książka rękopiśmienna i kodykologia oraz paleografia. Badania wynikały ze współpracy z Uniwersytetem w Tybindze (a ściślej z Eberhard-Karls-Universität, Institut für Geschichtliche Landeskunde und Historische Hilfswissenschaften). Profesor był współkierownikiem projektu badawczego „Pismo i książka w średniowieczu”. Ponadto zainicjował i kierował polskim programem badawczym „Polska pisząca w średniowieczu” (Edward Potkowski, 2017). Na tych polach E. Potkowski zajął się relacją między kulturą oralną i piśmienną. Wskazał, że funkcjonowały one nie tylko paralelnie, ale też wzajemnie się przenikały. Przyjął więc pogląd o ich symbiozie, jak i to, że edukacja średniowieczna opierająca się na pamięci, traktowała tekst napisany jako pomoc w zapamiętywaniu informacji. Przekazy oralny i pisany wzajemnie oddziaływały na siebie, co miało wpływ na recepcję średniowiecznej literatury (Potkowski, 1994b, s. 40).

Profesor interesował się społeczną rolą tekstów pisanych. Na ten temat opublikował dwa artykuły w „Przeglądzie Humanistycznym”. W pierwszym z nich, wydanym w roku 1978, zaznaczył, że przewaga w zachowanych księgozbiorach średniowiecznych rękopisów z XV wieku (powyżej 80%) nie jest przypadkowa i wynika ze społecznego wzrostu użytkowania pisma. Zjawisko to ma swoje korzenie w XIV stuleciu, kiedy to powstały warunki historyczne, prowadzące do rozwoju kultury piśmienniczej. Była to odbudowa monarchii polskiej w wieku XIV i związane z nią przekształcenia ustrojowe oraz społeczne, dzięki którym pismo znalazło szersze zastosowanie w zarządzie państwem i w zabezpieczeniu prawnych przywilejów stanowych. Poczynając od XIV stulecia wzrastała dokumentacja pisana władz państwowych i samorządowych (Tenże, 1978a, s. 34, 42, 45). W rok później Profesor wydał drugi artykuł, będący kontynuacją pierwszego, w którym wskazał na nowe zjawisko

w polskich stosunkach międzypaństwowych późnego średniowiecza. Pismo stało się narzędziem propagandy i polemiki politycznej. W Polsce późnego średniowiecza słowo pisane na szerszą skalę w międzynarodowej akcji propagandowej zostało zastosowane podczas konfliktu z Krzyżakami. Inną ważną funkcję pisma w późnośredniowiecznej Polsce stanowiła propaganda religijna i polemika z herezją. W agitacji przeciw heretykom szczególnie chętnie wykorzystywano teksty pisane. Liczne ślady w piśmiennictwie pozostawiła antyheretycka propaganda Kościoła polskiego w XV wieku. Były to polemiczne traktaty teologiczne, podręczniki dla inkwizytorów, czy wykazy twierdzeń, uważanych za heretyckie. Wzrost znaczenia tekstów pisanych w szkolnictwie wykazał na podstawie rozwoju księgozbiorów szkolnych, profesorskich i studentów oraz uczniów. W okresie XIV i XV stulecia wzrastała ekspansja słowa pisanego obejmując rozmaite dziedziny życia. Ponadto rozwijały się nowe grupy użytkowników tekstów pisanych – elity administracyjno-polityczne, czy mieszczaństwo (1979, s. 42–43, 47, 50, 53–54).

W kontekście recepcji słowa pisanego w społeczeństwie polskim XV stulecia należy rozpatrywać inny artykuł Profesora E. Potkowskiego z roku 1991. Dotyczył on sprawy sądowej z 23 sierpnia 1443 r. przed sądem poznańskiego biskupa Andrzeja z Bnina, w której pleban z Pniew skarżył księdza Jana z w/w miejscowości o obrazę poprzez wywieszanie w publicznych miejscach obraźliwych wobec powoda wierszy. Owe skandaliczne wiersze stanowiły w Polsce późnego średniowiecza ulotną poezję o charakterze paszkwilanckim. Zjawisko to można uznać za początki „twórczości plebejskiej” w postaci tekstów okolicznościowych, które pojawiło się w czasach Polski pierwszych Jagiellonów. E. Potkowski dowiódł, że wydarzenie to jest istotnym świadectwem kultury pisanej prowincjonalnej Polski późnego średniowiecza i wskazuje, że w XV w. okolicznościowe utwory paszkwilanckie były już obecne w miastach. Nawet w środowiskach małomiasteczkowych spory załatwiono ulotkami paszkwilanckimi. Ten fakt dowodzi, że utwory tego rodzaju miały swoich czytelników. Obyczaj stosowania w Polsce XV w. takiej literatury ulotnej ma swoje źródła w procesie polsko-krzyżackim w latach 1320–1321, w polemice z czasów Soboru w Konstancji i w obyczajach na uniwersytetach. Ponadto źródłem paszkwilanckich ulotek były tzw. „listy łające”, znane Polsce u schyłku średniowiecza, które stanowiły rodzaj kary np. dla niesolidnych dłużników. Zwyczaj ten stosowano także w krajach sąsiednich – np. w Niemczech. E. Potkowski udowodnił, że paszkwile Jana z Pniew świadczą o szerokim stosowaniu pisma w małych miastach XV-wiecznej Polski, a ich wywieszanie w publicznych miejscach wskazuje na istnienie istotnej grupy odbiorców, będących ich czytelnikami (Potkowski, 1991, s. 483–485, 487–490). Jest to widomy dowód wzrostu alfabetyzacji społeczeństwa polskiego w późnym średniowieczu.

Profesor E. Potkowski badał osobę pisarza i jego pozycję w średniowiecznym społeczeństwie. Zauważył On, że we wczesnym średniowieczu pisarz przede wszystkim upowszechniał Słowo Boże, a jako kopista ksiąg liturgicznych zapewniał odpowiedni sposób czczenia Boga. To powodowało wysoki etos pracy pisarza-kopisty, ponieważ nosła ona korzyści religijne (1997, s. 279). Natomiast, co udowodnił Badacz, inaczej wyglądała sytuacja w późnym średniowieczu w dużych ośrodkach miejskich. Na przykładzie późnośredniowiecznego Gdańska widać, że aktywność ekonomiczna mieszczan i ich udział w życiu miejskim wymagały od nich umiejętności czytania i pisania. Rosła liczba studiujących gdańszczan. Potrzeby ekonomiczne, intelektualne i rozrywkowe były zaspakajane przez księgozbiory kościelne i prywatne. W Gdańsku działali zawodowi kopiści (była to odpowiedź na potrzeby rynku) – osoby świeckie, przepisywające eleganckie kodeksy liturgiczne, ale także mniej ozdobne i niedrogie książki. Pracowali oni zarobkowo. Ich podstawowym obowiązkiem było pisanie, czasem zdobienie i oprawa ksiąg. Często stawali się organizatorami produkcji nakładczej i księgarstwa. E. Potkowski udowodnił, że część katedralisów gdańskich z XV w. była pochodzenia miejscowego i wywodziła się ze znaczących rodzin, których członkowie studiowali na uniwersytetach i piastowali godności kościelne. Katedralisi to zjawisko charakterystyczne dla tworzenia książki w późnym średniowieczu, a ich ostatnia generacja była aktywna na przełomie XV i XVI stulecia – potem wyparli ich druk (1990, s. 209–211, 213–214, 217, 219).

Jednym z ciekawszych wątków zainteresowań naukowych Profesora E. Potkowskiego była funkcja, jaką pełniło pismo w średniowieczu. Zwrócił On uwagę, że w okresie późnej starożytności ukształtował się model wczesnochrześcijańskiej kultury pisanej, którą zwykle się określać jako „piśmienność sakralną”. Ta funkcja pisma była dominująca we wcześniejszym średniowieczu i skupiła się ona na Piśmie Świętym, tekstach służących zrozumieniu woli Boga i realizacji zaleceń ewangelicznych oraz *officium divinum* (1996, s. 57). Natomiast w późnym średniowieczu utrwaliła się „piśmienność pragmatyczna”, która dotyczyła zarządzania, stosowania prawa i sądownictwa oraz gospodarki. Jej użytkownikami byli nie tylko duchowni, ale także i świeccy (1995a, s. 89). Określone przez E. Potkowskiego funkcje pisma – „piśmienność sakralna” i „pragmatyczna” mogą być wykorzystane w segregacji księgozbiorów i klasztornej piśmiennictwa. Pozwoli to wyróżnić „piśmiennictwo sakralne” i „pragmatyczne” (Wałkowski, 2009, s. 51–52). Taki podział piśmiennictwa przyczynił się do otwarcia ciekawej dyskusji. Zauważono bowiem, że pojęcie „piśmiennictwo sakralne” często jest ujmowane zbyt szeroko, przez co uległo rozmyciu. Proponowano ograniczyć jego rozumienie do opisywania spraw świętych i praktycznie dotyczących tylko bezpośrednio sfery

sacrum. Dostrzeżono jednak szerszy kontekst, polegający na omawianiu kwestii religijnych w celu skierowania myśli ludzkiej do Boga. Tym samym „piśmiennictwo sakralne” może oznaczać dzieła, dotyczące norm sprawowania kultu, chociaż współcześnie nauka rozszerza to pojęcie. Jest ono powiązane z dorobkiem skryptoriów klasztornych, podobnie jak „piśmiennictwo pragmatyczne”, ale w odróżnieniu od niego mające starszą metrykę, ponieważ istnieje od samego początku chrześcijaństwa. Ukazuje religijny sens egzystencji ludzkiej (Gigilewicz, 2012, s. 10, 12–13, 19, 24–25). W przypadku „piśmiennictwa pragmatycznego” pojawiła się natomiast propozycja zastosowania terminu „piśmiennictwo praktyczne”, zamiast „pragmatyczne”, ponieważ lepiej pasuje ono do właściwości języka polskiego, jako oznaczające „do zastosowania w praktyce”. Sprawa jednak pozostała otwarta (Tenże, 2006, s. 31).

Zainspirowane przez E. Potkowskiego badania i dyskusja, dotyczące podziału piśmiennictwa przyniosły następujące ustalenia. W zakresie „piśmiennictwa sakralnego” z profili treściowych na pierwsze miejsce wysuwają się kazania, a szczególnie homilie. Wysoki jest udział liturgii oraz literatury egzegetycznej. Wśród autorów widać udział św. Hieronima, Wallafirda Strabona, Piotra Comestora oraz Piotra z Reims. W zakresie filozofii i mistyki najpopularniejsze są dzieła wiktorianów, w szczególności Ryszarda od św. Wiktora. Moralistyka to dzieła Allana z Lille, Burharda z Wormacji, Wilhelma Perlada oraz papieża Grzegorza I Wielkiego. Widać także twórczość obituarną i hagiograficzną, które miały charakter lokalny. Generalnie przeważały kazania (w tym homilie), liturgia, mistyka i moralistyka (Walkowski, 2000, s. 389). Natomiast w przypadku „piśmiennictwa pragmatycznego” dominowały wyrażane w dokumentach problemy majątkowe, duże znaczenie miały także dzieła dotyczące organizacji życia we wspólnocie zakonnej oraz historiografia (Tenże, 2001, s. 91).

Najważniejsze jednak osiągnięcia naukowe Profesora E. Potkowskiego dotyczą badań nad książką rękopiśmienną i średniowieczną biblioteką. Szczególne miejsce w Jego dorobku zajmuje obszerna, wydana w 1984 r. praca pt. *Książka rękopiśmienna w kulturze Polski średniowiecznej*, która do dzisiaj zachowała aktualność zawartych w niej ustaleń. Dzieło to bez wątpienia można zaliczyć do klasyki polskiej bibliologii i historiografii. Za główny cel badawczy E. Potkowski obrał wyjaśnienie roli książki rękopiśmiennej w średniowiecznej Polsce XIV i XV stulecia. Posłużyły Mu do tego cele pośrednie, takie jak przybliżenie mechanizmów działania książki rękopiśmiennej w społeczeństwie polskim tego okresu. Przyjęte ramy geograficzne objęły Królestwo Polskie XIV i XV wieku, którego obszar stał się podstawą terytorium Polski między XVI a XVIII stuleciem. Ramy chronologiczne zostały wyznaczone przez początki tworzenia się staropolskiej kultury „złotego wieku”.

Zaczynają się one w czasach Kazimierza Wielkiego, a kończą na przełomie XV i XVI wieku, kiedy to upowszechnia się druk. Ten czas jest zdaniem E. Potkowskiego okresem upowszechniania się kultury pisanej wśród świeckich i coraz powszechniejszego udziału książki jako nośnika wartości intelektualnych. Jak należało się spodziewać, Autor zrealizował swoje zamierzenia badawcze. Omawiając obieg i recepcję książki rękopiśmiennej wskazał na pojawienie się nowych „konsumentów” książki w postaci rosnącej grupy osób świeckich, co dowodzi laicyzacji słowa pisanego. Z tymi procesami równoległe wzrastała liczba bibliotek i prywatnych księgozbiorów (szczególnie w miastach). Kultura piśmiennicza różnicowała się i cechowała ją wielość ośrodków. E. Potkowski dowiódł, że dla znacznej części społeczeństwa pismo stało się „przedmiotem codziennego użytku”. Jego pracę można wręcz określić jako podstawowy podręcznik kodykologii. Dzięki nowatorskiemu w tamtych czasach podejściu, polegającemu na szerokim wykorzystaniu w badaniach nad średniowiecznymi bibliotekami źródeł historiograficznych i archiwalnych, praca E. Potkowskiego jest podstawowym opracowaniem w badaniach bibliologicznych i kodykologicznych (Potkowski, 1984; por. także rec. Wałkowski, 1987, s. 149–151).

Profesor E. Potkowski zwrócił także uwagę na polityczną rolę zbiorów bibliotecznych w późnym średniowieczu w kontekście monarszych darów książkowych. Wyszedł On z założenia, że dary dla instytucji duchownych (w tym ksiąg) należały do podstawowych czynności kultowych i elementarnych części życia religijnego. Badacz słusznie wpisał je do relacji zachodzących między światem nadprzyrodzonym i ludzkim. Jego zdaniem, w średniowieczu takie dary miały też swój zamysł polityczny – np. w okresie od IX do XI wieku zapewniały boże błogosławieństwo władcy i polityczną pomyślność w postaci trwałej władzy. Zwyczaje obdarowywania przez monarchów kościołów bogatymi kodeksami liturgicznymi były cechą „wzorca władcy idealnego” i E. Potkowski słusznie uznał je świadectwo opieki nad Kościołem oraz zabieg należący do podstawowego kanonu zadań króla. Jednak Badacz zauważył szczególny charakter książkowych darów po bitwie grunwaldzkiej. Obok dowodu hojności władcy stanowiły one część szerokiej akcji propagandowej, uzasadniającej słuszność wojny przeciwko Krzyżakom i pomagały odeprzeć zarzuty ze strony zakonu krzyżackiego (Potkowski, 1993, s. 362–363, 367–368, 371).

W 2006 r. E. Potkowski zebrał i skorygował swój wcześniejszy dorobek dotyczący średniowiecznych bibliotek i książki rękopiśmiennej. W 18 szkicach ujął następujące problemy. Pierwszy to nowe spojrzenie na kulturę piśmienną i wskazanie jej podstawowych funkcji – sakralnej oraz pragmatycznej. Drugi problem stanowi kultura piśmienna Polski średniowiecznej – w pierwszym

rzędzie początki publicystyki politycznej i kościelnej, książka w rękach mieszczan, profesjonalizacja pracy kopistów, szkoła jako miejsce powstawania książki i początki piśmiennictwa masowego w XVI wieku. Trzeci problem to funkcja tekstu pisanego w średniowieczu, przede wszystkim sakralna, ale też uwzględniono rolę książki tego okresu w życiu kobiet. Czwarte i ostatnie zagadnienie to określenie zadań współczesnej kodykologii i omówienie przelomu w technice produkcji książki jaką stanowił druk (Tenże, 2006).

Profesorowi E. Potkowskiemu nie były obce także zagadnienia, dotyczące paleografii. Szczególnie interesował się zdobnictwem rękopisów, w tym rolą i wymową inicjałów. Wykazał On, że inicjały w średniowiecznych rękopisach nie tylko wykorzystywano do podziału tekstu, ale podnosiły one jego wartość, służąc przy interpretacji. Łacińskie kodeksy powstałe między VI a VIII wiekiem zawierały motywy zoomorficzne (głównie ryby i ptaki), które były typowe dla ówczesnego chrześcijaństwa. Bardziej rozbudowane inicjały znajdowały się w księgach o proveniencji insularnej. Były one dość skomplikowane, ponieważ ukazywały złożoność i zmienność świata, przez co litera jakby „zanimiała” w ozdobnej ornamentyce. Zdaniem E. Potkowskiego szczególnie złożoną symbolikę prezentują inicjały o charakterze romańskim. Były one tak rozbudowane, że Badacz celnie określił je jako uzupełnienie tekstu, ukazujące prawdy moralne, walkę dobra ze złem i duszy ludzkiej z siłami ciemności. Stąd obecność w nich pożerających się zwierząt, ludzi walczących z maskarami i płynne granice świata przyrody – z paszcz zwierząt lub stworów wychodzą lodygi roślin. Te ostatnie mogą mieć głowy ludzkie lub zwierzęce. W takich inicjałach „zacierają” się kształty liter (Tenże, 2007, s. 167–168).

Przedstawione osiągnięcia Profesora E. Potkowskiego stanowią tylko fragment Jego wielkiego dorobku, którego nie sposób ująć w jednym krótkim artykule. Potrzeba na to obszernej biografii w postaci książki, która, miejmy nadzieję, powstanie. Niniejszy artykuł może być do niej jedynie skromnym przyczynkiem.

Profesor E. Potkowski był wielkim uczonym, ale też wspaniałym, choć skromnym człowiekiem. Cechowała go nie tylko ogromna wiedza i głęboka erudycja. Przede wszystkim był osobą niezwykle życzliwą i uczynną, zwłaszcza w stosunkach z młodymi pracownikami nauki. Swoją autorytet o charakterze międzynarodowym starał się wykorzystać na rzecz pomocy początkującym badaczom. Dotyczyło to zarówno życzliwych rad i wskazówek, jak również służenia własnymi kontaktami, także zagranicznymi. Nie jeden dzisiejszy profesor wiele Mu zawdzięcza.

Profesor E. Potkowski zmarł 31 lipca 2017 roku. Nabożeństwo żałobne odprowadzono w dniu 9 sierpnia 2017 r. o godzinie 11:15 w Domu Pogrzebowym na Cmentarzu Wojskowym na Powązkach. Później Zmarłego pochowa-

Andrzej Wałkowski

no w grobie rodzinnym na tamtejszym cmentarzu (*Edward Potkowski*, 2017; *Zmarł prof. dr hab. Edward Potkowski*, 2017a; *Zmarł prof. Edward Potkowski*, 2017b). Jest takie powiedzenie, że „nie ma ludzi niezastąpionych”. Jednak Profesora Edwarda Potkowskiego będzie bardzo trudno zastąpić.

Bibliografia

- Brzeziński, Szymon & Fudalej, Krzysztof (red.) (2012). *Pracownicy naukowo-dydaktyczni Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego 1930–2010. Słownik biograficzny*. Warszawa: Wydaw. Neriton.
- Drzewiecki, Marcin (1999). [Wstęp]. W: M. Drzewiecki [et al.] (red.), *E scientia et amicitia. Studia poświęcone profesorowi Edwardowi Potkowskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej* (s. 5). Warszawa–Pultusk: Wyższa Szkoła Humanistyczna.
- Edward Potkowski (2017). W: *Wikipedia. Wolna Encyklopedia*. Pobrane 7 września 2017, z: http://wikipedia.org/wiki/Edward_Potkowski/
- Edward Potkowski, Warszawa, 04.08.2017 – kondolencje (2017). *Nekrologi. Wyborcza.pl*. Pobrane 7 września 2017, z: <http://nekrologi.wyborcza.pl/0,11,,397974,Edward-Potkowski-kondolencje.html/>
- Gigilewicz, Edward (2006). Pojęcie „piśmiennictwo pragmatyczne”. Rozważania leksykograficzne. W: J. Gancewski, A. Wałkowski (red.), *Piśmiennictwo pragmatyczne w Polsce do końca XVIII wieku na tle powszechnym* (s. 25–31). Olsztyn: Wydaw. ELSET.
- Gigilewicz, Edward (2012). Zakres i znaczenie terminu „sakralność” w piśmiennictwie polskim. W: S. Bulajewski, J. Gancewski, A. Wałkowski (red.), *Piśmiennictwo sakralne w dziejach Polski do końca XVIII wieku na tle powszechnym* (s. 9–25). Józefów–Olsztyn: Wydaw. Wyższej Szkoły Gospodarki Euroregionalnej im. Alcide de Gasperi–Pracownia Wydawnicza „ElSet”.
- Kaliszuk, Jerzy (1999). Bibliografia prac prof. dr hab. Edwarda Potkowskiego. W: M. Drzewiecki [et al.] (red.), *E scientia et amicitia. Studia poświęcone profesorowi Edwardowi Potkowskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej* (s. 7–21). Warszawa–Pultusk: Wyższa Szkoła Humanistyczna.
- Potkowski, Edward (1960). Motywy antyczne w sztuce renesansowej XVI wieku w Polsce. *Meander*, 15, 8–9, 465–475.
- Potkowski, Edward (1963a). Eschatologia germańska. *Eubemer*, 1, 25–39.
- Potkowski, Edward (1963b). Krytyka kleru w pracach Rogera Bacona (ok. 1214–1292). *Eubemer*, 4, 11–21.
- Potkowski, Edward (1964). Germanów religie. W: *Wielka Encyklopedia Powszechna PWN*. T. 4 (s. 203). Warszawa: Państwowe Wydaw. Naukowe.
- Potkowski, Edward (1965). *Mity*. Warszawa: Wydaw. Iskry.
- Potkowski, Edward (1978a). Pismo i społeczeństwo w Polsce późnego średniowiecza (XIV–XV wiek). I. *Przegląd Humanistyczny*, 22, 12/ 159, 35–52.
- Potkowski, Edward (1978b). Stereotyp heretyka – innowiercy w piśmiennictwie kaznodziejskim. W: B. Geremek (red.), *Kultura elitarna a kultura masowa w Polsce późnego średniowiecza* (s. 125–135). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Wspomnienie o Profesorze...

- Potkowski, Edward (1979). Pismo i społeczeństwo w Polsce późnego średniowiecza (XIV–XV wiek). II. Pismo jako instrument polityki i propagandy. *Przegląd Humanistyczny*, 23, 1/160, 44–55.
- Potkowski, Edward (1984). *Książka rękopiśmienna w kulturze Polski średniowiecznej*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Potkowski, Edward (1986). *Crécy–Orlean 1346–1429*. Warszawa: Wydaw. Ministerstwa Obrony Narodowej.
- Potkowski, Edward (1990). Katedralisi gdańscy. Z dziejów książki w Gdańsku XV wieku. *Annales Universitas Mariae Curie–Skłodowska. Lublin–Polonia, Sectio F*, 45, *Discernere vera ac falsa*, 209–219.
- Potkowski, Edward (1991). Paszkwile Jana z Pniew. Z dziejów kultury piśmiennej w Polsce XV wieku. W: D. Gawinowa (red.), *Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej* (s. 483–490). Warszawa: Państwowe Wydaw. Naukowe.
- Potkowski, Edward (1993). Monarsze dary książkowe w polskim średniowieczu – pogrunwaldzkie dary Jagielly. W: J. Chrobaczyński, A. Jureczka, M. Śliwa (red.), *Ojczyzna bliższa i dalsza. Studia historyczne ofiarowane Feliksowi Kirykowi* (s. 359–373). Kraków: Secesja. Wydaw. i Drukarnia.
- Potkowski, Edward (1994a). *Grunwald 1410*. Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza.
- Potkowski, Edward (1994b). Problemy kultury piśmiennej łacińskiego średniowiecza. *Przegląd Humanistyczny*, 38, 3, 21–40.
- Potkowski, Edward (1995a). Pragmatyczna piśmienność w średniowiecznym Tyńcu. W: K. Żurowska, *Benedyktyni tyniecy w średniowieczu* (s. 71–91). Kraków: Wydaw. Benedyktynów Tyniec.
- Potkowski, Edward (1995b). *Zakony rycerskie*. Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona.
- Potkowski, Edward (1996). Książka w kręgu *sacrum* – przykład Irlandii we wczesnym średniowieczu. *Przegląd Humanistyczny*, 40, 1, 53–68.
- Potkowski, Edward (1997). Pisarz i jego dzieło w średniowiecznym społeczeństwie. W: R. Michałowski (red.), *Człowiek w społeczeństwie średniowiecznym* (s. 265–279). Warszawa: Wydaw. DiG.
- Potkowski, Edward (2004a). *Rycerze w habitach*. Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona.
- Potkowski, Edward (2004b). *Warna 1444*. Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona.
- Potkowski, Edward (2006). *Książka i pismo w średniowieczu. Studia z dziejów kultury piśmiennej i komunikacji społecznej*. Pułtusk: Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztor.
- Potkowski, Edward (2007). Imagines verborum. O inicjalach i przestrzeni wizualnej w książce wczesnego średniowiecza. W: M. Dygo (red.), *Polska. Europa. Afryka. Studia ofiarowane Profesorowi Bronisławowi Nowakowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin* (s. 147–168). Pułtusk: Aspra.
- Potkowski, Edward (2011). *Heretycy i inkwizytorzy*. Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona.
- Prof. dr hab. Edward Potkowski (2017). Ośrodek Przetwarzania Informacji – Państwowy Instytut Badawczy. OPI Nauka Polska: Ludzie Nauki. Pobrane 7 września 2017, z: http://nauka-polska.pl/#/profile/scientist?id=29507&_k=71v6lf/

Andrzej Wałkowski

- Wałkowski, Andrzej (1987). [Rec.] Edward Potkowski, Książka rękopiśmienna w kulturze Polski średniowiecznej, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1984, ss. 391. *Studia Historyczne*, 30, 1 (116), 149–151.
- Wałkowski, Andrzej (2000). Piśmiennictwo sakralne skrytoriów klasztorów cysterskich w Lubiążu i Henrykowie do końca XIII wieku. W: A. M. Wyrwa, J. Dobosz (red.), *Cystersi w społeczeństwie Europy Środkowej* (s. 378–390). Poznań: Wydaw. Poznańskie.
- Wałkowski, Andrzej (2001). Piśmiennictwo pragmatyczne skrytoriów cystersów filiacji portyjskiej na Śląsku do końca XIII wieku. *Acta Universitatis Wratislaviensis, No 2306, Historia*, 152, 87–91.
- Wałkowski, Andrzej (2009). *Skryptorium klasztoru cystersów w Mogile do końca XIII wieku*. Łódź: Wyższa Szkoła Edukacji Zdrowotnej.
- Zmarł prof. dr hab. Edward Potkowski (2017a). Wydział Dziennikarstwa Informacji i Bibliologii. Uniwersytet Warszawski. Pobrane 7 września 2017, z: <https://www.wdib.uw.edu.pl/studenci/1213-zmarl-prof-dr-hab-edward-potkowski/>
- Zmarł prof. Edward Potkowski (2017b). Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego Ogłoszenia. Pobrane 7 września 2017, z: <http://www.ihuw.pl/instytut/dla-pracownikow/ogloszenia/zmarl-prof-edward-potkowski/>